महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

नामि (अ.६.४.३) इति सूत्रार्थविमर्शः

डा.शिवरामभट्टः*

इदं सूत्रम् अष्टाध्याय्याः षष्ठाध्याये चतुर्थपादस्य तृतीयं सूत्रम्। नामीति नाम्शब्दस्य सप्तमीविभक्तौ एकवचने रूपम्। आम् इति षष्ठीविभक्तिप्रत्ययस्य नुडागमसहितं प्रातिपदिकं नाम् इति। अङ्गस्य इत्यधिकारे इदं सूत्रं वर्तते। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति सूत्रात् दीर्घ इत्यनुवर्तते। दीर्घश्रुत्या अचश्च इति परिभाषोपतिष्ठते। तेन अङ्गं विशेष्यते। येन विधिस्तदन्तस्य इति तदन्तविधौ अजन्ताङ्गस्य इत्यर्थो भवति। नामीति परसप्तमी। एवं च सूत्रार्थो भवति नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यादिति। बालानाम् इत्यादीनि उदाहरणानि।

ननु नुडागमे परे अनेन दीर्घविधानात् नामीत्यस्य स्थाने नुटीत्येव सूत्रमस्तु[1]। यतः अचश्चेति सूत्रात् षष्ठ्यन्ताच्पदोपस्थित्या अचो दीर्घः स्यान्नुटीति सूत्रार्थो भवति। ततः बालानाम् इत्यादौ दीर्घः सिद्ध्यति खलु इति चेत् अनश्वः इत्यादौ अचः अकारात् परत्वेन नुटो दीर्घापत्तिः इति न च वाच्यम्। यतः तस्मान्नुडचीत्यस्य स्थाने तस्मान्नुगचि इति न्यासेन नुग्विधानेनादोषात्। तथापि ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्णित्यम् इति सूत्रेण अनश्व इत्यादौ ङमुडागमप्रसक्तिः इति चेत् नवीनमते उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्य ङमुडित्यर्थात् प्रकृते उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ इति वार्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधेन अश्वस्य पदत्वाभावेन ङमुटः अप्रवृत्तेः।

ननु सन्नच्युतः इत्यादौ नोपधायाः इति दीर्घापत्तिरिति न वक्तव्यम्। यतः दीर्घे संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वेन ङमो ह्रस्वादचि इति ङमुटः विधानेन वा नोपधादीर्घः इति समाधानम्। पुनश्च तस्मान्नुडचीति करणे अनश्वशब्दात् आचारक्विबन्तात्क्त्वाप्रत्यये उदितो वा

---

* सहाचार्यः, अनुसन्धानप्रकाशनविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] बालमनोरमाव्याख्या

इतीड्विकल्पानापत्तिरिति न वक्तव्यम्। यत: नुटीत्यस्य अङ्गाधिकारीयत्वेन अङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपात् अजन्ताङ्गस्य दीर्घ: स्यान्नुडादौ प्रत्यये इत्यर्थेन उक्तलक्ष्येषु नुडादिप्रत्यय-परत्वाभावेनादोषात्। अस्यापत्यम् इ:, न इ: अनिरित्यत्र नादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि अङ्गत्वाभावान्न दोष:। तथापि अक्षण्वन्त: इत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वेन नान्ताङ्गत्वसत्त्वात् नोपधाया इति दीर्घापत्तिरिति न वक्तव्यम्। अनो नुडिति करणेन अदोषात् । आचारक्विबन्तात् त्त्वाप्रत्यये इड्विकल्पार्थमुदित्करणमिति न वक्तव्यम्। यत: ह्रस्वनद्यापो नुडिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानेनादोषादिति चेन्न। भृञ: किन्नुद्वेत्यौणादिकसूत्रेण भृञ: गनि प्रत्यये नुडागमे दीर्घापत्ते:।

वस्तुतस्तु शमे: ख: शङ्ख: इत्यत्र आयनेयीनीयिय इतीनादेशमाशङ्क्य प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवत: पणिने: सिद्धमिति भाष्यादुणादिष्वव्युत्पत्तिपक्षस्यैव भाष्यसम्मततया नात्र दोष इति नुटीति न्यासे दूषणं चिन्त्यम्।[1] तथा च अयामन्तेति सूत्रारम्भात् व्युत्पत्तिपक्षस्यापि आकरसम्मततया दोष इति न वक्तव्यम्। यत: अयामन्तेति सूत्रस्य शाकटायनरीत्या सत्त्वादेकपक्षेण निर्वाहे पक्षान्तरेण दोषदानस्यौचित्याच्चेति समाधानम्।

ननु नामि इत्यस्य स्थाने नीति सूत्रमस्तु नकारे परे अच: दीर्घ: इति तदर्थ:। तथा चेत् अङ्गना इत्यत्र दीर्घापत्तिरिति न वक्तव्यम् । यत: विनञ्भ्यामित्यत्र ञकारोच्चारणेन तद्धिते नीति दीर्घो नेति कल्पनेनादोषात्। तथा च सुनोति पुनातीत्यादौ दीर्घापत्ति: खलु इति न च वाच्यम्। यत: प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् विकरणे दीर्घो नेति सामान्यापेक्षज्ञापनेनादोषात्।

[1] पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्

ननु नामि इत्यस्य स्थाने विति इति सूत्रमस्तु। उः इत् अस्मिन् स वित्। विति परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यादिति तदर्थः। देवदत्तः दीव्यति, तत्र भवानित्यादौ दोषः नास्ति। यतः देवदत्तादेः वित्प्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वाभावात्। तथा च राम इत्यत्र वित्सुप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वसत्त्वात् दीर्घापत्तिरिति न वक्तव्यम्। यतः प्रत्यय इति निर्देशेन सुस्थाने सेर्विधानेन पथिमथी-त्याकारविधानेन सौ वितीत्यस्यापवृत्तिकल्पनेन चादोषात्। तर्हि अर्थवत् इत्यत्र दीर्घः स्यात् खलु इति चेत् अर्थवत्, अनद्यतने इत्यादिनिर्देशैः विति तद्धिते दीर्घाभावकल्पनेनादोषात्। यत्तु मतुपः स्थाने मतिब्विधानान्न दोष इति वदन्ति तन्न। यतः धनवानित्यादौ उगिदचामिति नुमनापत्तेः।

विति इति नुटि इति च न्यासे वित्प्रत्ययत्वस्य नुडादिप्रत्ययत्वस्य च सुप्त्वव्याप्य-त्वाभावेन नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् पञ्चानामित्यत्र नोपधाया इति दीर्घानापत्तिः।[1] तर्हि विति नुटि आभ्यामेव दीर्घो भविष्यति इति तदपि मास्तु इति न वक्तव्यम्। नृनयशब्दयोः समासे आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपयलोपयोः नुन् तस्य यशब्देन समासे नलोपे आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपयलोपयोः नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् तुकः अभावे आमि नृ आम् इति स्थिते आम्त्वस्य कास्प्रत्ययस्यादिति सूत्रविहितस्यापि सत्त्वेन सुप्त्वव्याप्यत्वाभावात् नलोपासिद्धत्वाभावेन नुटि नाम्त्वस्य सुप्त्वव्याप्यत्वेन नलोपासिद्धत्वात् नृ च इति दीर्घाभावे नोपधाया इति दीर्घे नृणाम् इति एकं रूपमिदानीं वित्प्रत्ययत्वस्य नुडादिप्रत्ययत्वस्य च सुप्त्वव्याप्यत्वाभावेन नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् नृ चेति वैकल्पिक-दीर्घापत्तिः स्यात्। नुडागमे अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न पञ्चमीसमासस्य अनित्यत्वात्। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधाच्च। नलोपसुबित्यस्य सुब्वृत्तिविषयताप्रयोजकविधावित्यर्थकरणे तु दण्डीयतेः क्विपि दण्डियावित्यत्रेयङि कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेन इयङनापत्तिरिति भावः।

---

[1] पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्

सम्प्रति विचार: क्रियते यत् नामीत्यत्र न इति लुप्तषष्ठ्यन्तं पृथक्पदं तथा च नान्तस्याङ्गस्य अच: दीर्घ: स्यादामीति सूत्रार्थ:। ह्रस्वनद्यापो नुट् इत्यनेन नुगेव विधीयताम् । येन नाव्यवधानमिति न्यायेन एकवर्णव्यवधानं सोढव्यम् इति । तथा सति रामाणाम् इत्यत्र अल्लोपोऽन: इति लोपापत्ति: इति न वक्तव्यम्। यत: ब्रुव: पञ्चानामिति सन्निपातपरिभाषया वा तदप्रवृत्ते:। एवं च पञ्चानामित्यत्र अनेनैव दीर्घे नोपधाया इदं सूत्रं न कार्यं बहुवचने झल्येदिति सूत्रे झल्ग्रहणं च न कार्यमदन्ताङ्गत्वाभावादेव एत्वाप्राप्ते:। तथा च झल्ग्रहणभावे हरीणामित्यत्र नुकश्चारितार्थ्येन रामाणामित्यत्र नुकं बाधित्वा परत्वादेत्वं स्यादिति न वक्तव्यम्। यत: उतो वृद्धिरिति सूत्राद् हल: अनुवर्तनेन अदोषात्।

एवं नामीति सूत्रस्याङ्गाधिकारे पाठाभावेऽप्यचो दीर्घ: स्यान्नामीत्यर्थेन सिद्धे अङ्गाधिकारे पाठ: किमर्थ:। तथा सति चर्मणामित्यादौ दीर्घापत्तिरपि न भवेदिति न वक्तव्यम्। यत: अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अस्य नाम: अनर्थकत्वेन अग्रहणेन अदोषात्। तथा च नामयतीति नाम्, चर्मण: नाम् चर्मनाम् इत्यत्र दीर्घापत्ति: खलु इति न वक्तव्यम्। यत: प्रत्ययाप्रत्यययो: प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया अस्य शब्दस्य अग्रहणेन दोषो नास्ति इति न वक्तव्यम्। यतो हि अतो भिस ऐस् इति सूत्रे अङ्गग्रहणासम्बन्धे ब्रह्मणभिस्सा इत्यादौ भिस ऐसापत्तिप्रदर्शनपरभाष्येणास्मिन् प्रकरणे अर्थवत्परिभाषाया: प्रत्ययाप्रत्यययो: इति परिभाषायाश्च अप्रवृत्तिकल्पनेन चर्मणाम् इत्यत्र दीर्घापत्ते: दोषत्वात्।

नामि इत्यस्य स्थाने आमीतिकरणे चर्मणामित्यत्र दीर्घापत्ति: भाष्ये उक्ता यदि नकारोच्चारणाभावे चर्मणामित्यत्र दीर्घापत्ति: तर्हि अङ्गाधिकारे पाठ: किमर्थ:, यद्यङ्गाधिकारे पाठाभावे दीर्घस्तर्हि नकारोच्चारणं किमर्थमिति नकारोच्चारणाङ्गाधिकारपाठसामर्थ्येन अत्र दीर्घाभावसिद्धौ अङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थ इति न वक्तव्यम्। चर्मणो नाम् चर्मनाम् इत्यत्रैव दीर्घापत्ते: शेखरकृत्तात्पर्यविषयत्वात् चर्मणाम् इति पाठस्तु लेखकप्रमादात् इति बोध्यम्।

यदि नामि इत्यत्र अचश्चेति परिभाषानुपस्थितिस्तर्हि को दोष इति जिज्ञासायाम् उच्यते चर्मणाम् इत्यत्र अलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितौ रेफस्यैव दीर्घापत्तिरिति दोष:। पुनश्च

नामीत्यस्य स्थाने आमीत्येव भवतु। तथा च रामाणामित्यत्र नित्यत्वात् प्रथमं दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाभावात् नुड् न स्यात्। न च येन नाऽप्राप्तन्यायेन नुटो दीर्घापवादतया अदोष इति वक्तुं न शक्यते। आमीत्यस्यापि येन नाऽप्राप्तिन्यायेन नुटोऽपवादत्वेन परस्परमपवाद्यापवादक-भावसत्त्वेन नित्यत्वस्यैव बलवत्त्वनियामकतया दोषादिति। ह्रस्वनद्यापो नुडिति सूत्रे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्येन भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुट् सिद्ध्यति। तथा च पूर्वं दीर्घेऽपि पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वान्नुट् स्यादेवेति उभयोर्नित्यतया परत्वान्नुटि ततो दीर्घे इष्टसिद्ध्या भूतपूर्वगत्याश्रयणं व्यर्थमिति चेदुच्यते – पूर्वस्मादव्यवहितपरस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेः प्रकृते भूतपूर्वगत्याश्रयणम् आवश्यकमिति समाधानम्। एवं च हे गौरित्याद्यर्थं पञ्चमीसमासानित्यत्वाश्रयणमपि न कार्यमिति ध्येयम्। नृ च इति दीर्घविकल्पे दीर्घाभावपक्षे नृणामित्यर्थं ह्रस्वग्रहणं चरितार्थमिति वक्तुं न शक्यते। यतः ह्रस्वग्रहणस्य नृशब्दमात्र-विषयकत्वे नृनद्याप इत्येव वदेत्। अतो ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यादिति वक्तव्यमेवेति भावः। तथा चेत् नृशब्दात् आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विपि नृतामित्यत्र यदागमपरिभाषया नृनद्याप इति न्यासे दीर्घापत्तिः ह्रस्वग्रहणसत्त्वे तु न इति न वक्तव्यम् । यतः गोतो णिदितिवत् नृन्नद्याप इति न्यासे सूपपन्नम्। नृनद्याप्साहचर्येण नृशब्दस्य अजन्तस्यैव ग्रहणत् न दोष इति समाधानं तु न युक्तम्। नृशब्दस्य ऋशब्देन सह समासे नृशब्दे नुडापत्तितादवस्थ्यात् ।

तर्हि तिसृणामित्यत्र न तिसृचतसृ इति दीर्घस्य निषिद्धतया नुडर्थं ह्रस्वग्रहणमिति न वक्तव्यम् । यतः षड्चतुर्भ्यश्च इत्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या नुड्सिद्ध्या ह्रस्वग्रहणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव। एवं चेत्तर्हि एतीति इत्, त्रयाणामित् त्रीत्, तस्मादामि त्रीतामित्यत्र, त्रिशब्दादाचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विपि तुकि त्रितामित्यत्र च अवयवावयवन्यायेन यदागमपरिभाषया वा नुडापत्तिः ह्रस्वग्रहणसत्त्वे तु न। किं च ह्रस्वग्रहणसत्त्वे त्रि आम् इति स्थिते नुटं बाधित्वा प्रतिपदोक्तत्वात् त्रयादेशे आमीति दीर्घे त्रयामिति भवति। त्रिशब्दानुवृत्तौ उभयोः प्रतिपदोक्तत्वाविशेषात् त्रयादेशे दीर्घे नुटि त्रयाणामिति स्यादिति फलभेदः इति वक्तुं न शक्यते। यतः षड्चतुरसाहचर्येण अकारान्ततकारान्तभिन्नस्यैव त्रिशब्दस्य ग्रहणं क्रियते।

अन्ये तु नृत्रिशब्दयो: फलभेदवारणाय स्त्रियां चतुर:, षट्नद्याप:, नुर्वा, छन्दसि च इति न्यासं कृत्वा द्वितीययोगे चतुर इत्यस्य अनुवृत्तिं भिन्नलिङ्गार्थां प्रथमयोगे च त्रिशब्दानुवृत्तिं तक्रन्यायेन दीर्घबाधनार्थां कृत्वा नुटा दीर्घे बाधिते न तिसृचतसृ इति सूत्रमपि खण्डयन्त: तृतीययोगं नृणामित्यत्र नुड्विकल्पार्थं चतुर्थयोगं पूर्वसूत्राद्वा इत्यनुवर्त्य धातृशब्दान्नुटो विकल्पार्थं वदन्ति ।[1]

निष्कर्ष: - वस्तुतस्तु अङ्गधिकारे नामि नोपधाया: इत्यनयो: पाठस्य चर्मणामित्यत्र दीर्घाभाव एव प्रयोजनं यदि नकारग्रहणाभावे दीर्घ: स्यात्तर्हि अङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थ: स्यादत: षड्संज्ञकातिरिक्तनान्तस्य न दीर्घ इति कल्पनया चर्मणामित्यत्र दीर्घाभावे सिद्धे नामीत्यस्य स्थाने आमीति करणे न किमपि बाधकमिति ध्येयम्। भाष्ये तावत् नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत्। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम्॥[2] इति वार्तिकात् नामीति उत्तरार्थमिति भाव:।

आधारग्रन्थसूची

१) लघुशब्देन्दुशेखर: - नागेशभट्ट:, व्या. - श्रीपादसत्यनारायणमूर्ति:, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति:, २००५
२) लघुशब्देन्दुशेखर: - नागेशभट्ट:, सं. बालशास्त्री, चौखम्भासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, २०१३
३) व्याकरणमहाभाष्यम् - पतञ्जलि:, सं. भार्गवशास्त्री, चौखम्भासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, वाराणसी, २००४
४) प्रौढमनोरमा - भट्टोजिदीक्षित:, चौखम्भा-अमरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, १९८३
५) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् - सूर्यनारायणशुक्ल:, चौखम्भासंस्कृतसीरीस, वाराणसी, १९४९
६) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी - भट्टोजिदीक्षित:, सं. श्रीगिरिधरशर्मा, मोतीलालबनारसीदास, वाराणसी, १९९७

❑❑❑

[1] पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्

[2] प्रकृतसूत्रभाष्यम्